

ΚΟΣΜΑΣ Ο ΑΙΤΩΛΟΣ

Από τους μεγαλύτερους της αφύπνισης και αναγέννησης του ελληνισμού, ο λόγιος ιερέας Κοσμάς, μορφωμένος σε εκκλησιαστικές σχολές έρχεται σε αντίθεση με την μεροληπτική και επίπεδη επιχειρηματολογία των Εθνικών για τον δήθεν αυθελληνισμό της Βυζαντινής Ελληνικής Ορθόδοξης Αυτοκρατορίας και των πολιτών της, όπως επίσης και για εκείνον της Εκκλησίας. Επίσης θα καταδείξει την πάγια τακτική της εξουσίας προς τους πολέμιούς της, ανεξαρτήτου θρησκευτικού φρονήματος και εθνικής προέλευσης. Ας προσεχθεί επίσης πως αυτός ο αφυπνιστής του Γένους είναι Χριστιανός και όχι υποτιθέμενος «κρυπτόμενος Εθνικός υπό διωγμό, που θεράπευε τον Ελληνικό πολιτισμό». Αυτός ο Έλληνας Προφήτης Χριστιανός Ιερέας συνέβαλε στην αφύπνιση του Ελληνισμού σπουδάζοντας και μαθαίνοντας γράμματα αποκλειστικά σε εκκλησιαστικά μορφωτικά ιδρύματα (Αθωνιάδα, Πατριαρχική Σχολή Κωνσταντινούπολης κ.α.). Αυτό έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τα επιχειρήματα Εθνικών για την μη «ελληνική» παιδεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας και τους θεσμούς που αυτή περικλείει.

Γεννήθηκε το 1714 στο Μεγάλο Δένδρο της Αιτωλίας. Το βαπτιστικό του όνομα ήταν Κώνστας. Στην ηλικία των 8 στάλθηκε στην Σιγδίτσα της επαρχίας Παρνασσίδος όπου ήταν μαθητής του **ιεροδιδάσκου** Λύτσικα , αργότερα μετέβη στο Άγιο Όρος όπου σπούδασε στην **Αθωνιάδα** Σχολή υπό τους διδάσκου Παναγιώτη Παλαμά και Νικόλαο Ζερτζούλην. Μετά την αποφοίτησή του πήγε στην μονή Φιλοθέου, όπου και χειροτονήθηκε **μοναχός** με το όνομα Κοσμάς. Ο μονότονος μοναχικός βίος του δεν του άρεσε όπου ήθελε να δράσει για το όφελος της κοινωνίας.

Αφού εγκατέλειψε την μονή πήγε στην Κωνσταντινούπολη όπου συναντήθηκε με τον μεγάλο αδελφό του Χρύσανθο **διδάσκαλο** της πατριαρχικής σχολής. Με τις συστάσεις που του έκανε γνωρίστηκε με πολλούς αρχιερείς και με τον πατριάρχη Σεραφείμ και με την **έγγραφη άδεια** του Πατριαρχείου άρχισε το ευαγγελικό κήρυγμα το 1760 από την πρωτεύουσα. Μετά περιηγήθηκε στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους , τη Μακεδονία , Ήπειρο , Θεσσαλία , Στερεά Ελλάδα και Ιόνια Νησιά κηρύττοντας τον θείο λόγο.

Τα κηρύγματα του Κοσμά δημιούργησαν μεγάλη εντύπωση διότι χρησιμοποιούσε την δημοτική γλώσσα. Ο λαός κατά χιλιάδες παρακολουθούσε τα κηρύγματά του σε όλα τα χωριά ενώ εκείνος δίδασκε με ασυνήθιστη ευγλωττία , κοινωνική αλληλεγγύη , θρησκευτική ευλάβεια και την αγάπη του προς την παιδεία. Ήταν ένθερμος υποστηρικτής της παιδείας. Αυτό φαίνεται και από μια επιστολή του προς τον αδελφό του Χρύσανθο που τώρα ήταν Σχολάρχης Νάξου και από την οποία μαθαίνουμε ότι ταξίδεψε σε 30 επαρχίες , ίδρυσε 10 ελληνικά σχολεία και 200 δημοτικά. Στο τέλος της επιστολής του γράφει : «**Δέκα χιλιάδες Χριστιανοί με αγαπώσι και ένας με μισεί. Χίλιοι Τούρκοι με αγαπώσι και ένας όχι τόσο. Χιλιάδες εβραίοι θέλουνσι τον θάνατό μου και ένας όχι. Αψοθ' Μαρτίου β' . Ο σός αδελφός Κοσμάς Ιερομόναχος**».

Όχι μόνο οι Χριστιανοί αλλά και οι **Τούρκοι** σέβονταν τον Κοσμά και άκουαν με προσοχή τις συμβουλές του. Σε όποιο μέρος δίδασκε καρφωνόταν ένας ξύλινος σταυρός για να αποδεικνύει ότι πέρασε από εκεί. Κατά την αποστολική του περιοδεία ακολουθείτο από πολλούς **ιερείς** οι οποίοι μιμούμενοι αυτόν διασκορπίζονταν στα χωριά κηρύττοντας ή αναγιγνώσκοντας τους λόγους του. Επειδή δε συνήθως έψεγε και κάκιζε τους άρχοντες των κοινοτήτων που επισκεπτόταν και τις αυθαιρεσίες τους , είχε πολλούς εχθρούς. Στην Κεφαλονιά οι άρχοντες - ευγενείς ζήτησαν από τον Ενετό διοικητή την **απέλασή** του η οποία όμως **ματαιώθηκε** από την ενθουσιώδη υποστήριξη του λαού. Όταν αποφάσισε

να μεταβεί στην Ζάκυνθο τον συνόδευσαν **10 πλοία** κατάμεστα από Κεφαλλονίτες θαυμαστές του. Επειδή όμως οι άρχοντες του **απαγόρευσαν** να αποβιβασθεί γιατί φοβήθηκαν τα λεγόμενά του, γύρισε ξανά στην Κεφαλονιά και μετά από αρκετό καιρό στην Κέρκυρα όπου και του έγινε μεγάλη υποδοχή. Πρωτοφανής ήταν η συρροή των ακροατών τόσο από τους Ιονίους νήσους όσο και από την Ήπειρο ώστε και πάλι ο Κοσμάς δεν έμεινε ήσυχος. Αναγκάστηκε από τον διοικητή του νησιού, που παρακινήθηκε από τους προύχοντες, να εγκαταλείψει το νησί και να περάσει στην Ήπειρο και την Αλβανία.

Οι **Εβραίοι** της Ηπείρου **συκοφάντησαν** τον Αιτωλό ως φιλοπόλεμο και τον κατηγορήσαν στην Τουρκική διοίκηση ως οργανωτή επαναστάσεως. Προσκλήθηκε τότε στο Βεράτιο της Αλβανίας για να απολογηθεί και καταγοήτευσε τόσο τον διοικητή ώστε αντί να καταδικασθεί του δόθηκε μικρός θρόνος όπου και ανέβηκε κηρύσσοντας τον λόγο του Θεού. Τότε οι **Εβραίοι** επινόησαν άλλο μέσο για να καταδικασθεί. **Προσέλαβαν** μουσουλμάνο εισπράκτορα ο οποίος ανέφερε στον διοικητή ότι λιγόστευαν οι φόροι διότι ο κόσμος παρακολουθεί την διδασκαλία του Αιτωλού αντί να ασχολείται με την γεωργία. Ο διοικητής διέταξε να τον σταματήσουν αλλά ο εισπράκτορας παρερμήνευσε την διαταγή και ενέργησε κρυφά ώστε να θανατωθεί. Σκοτώθηκε τις 24 Αυγούστου 1779.

Την **μνήμη** του Κοσμά **σέβονταν** και οι Μουσουλμάνοι. Ο διαβόητος Αλή - Πασάς των Ιωαννίνων έκτισε με δικά του έξοδα εκκλησία στο χωριό Καλκουτάση του Βεράτιου, όπου κρεμάστηκε ο Άγιος Κοσμάς, ονομάστηκε Άγιος με απόφαση της εκκλησίας, και ζήτησε να του ετοιμάσουν αργυρή κεφαλή του Αγίου. Όταν την έφεραν μπροστά στον Αλή, αυτός τότε έψαυσε 3 φορές τα γένια του σε σημείο σεβασμού. Επειδή οι παρόντες μουσουλμάνοι δυσανασχέτησαν τους είπε ο Αλή - Πασάς : «**φέρετέ μου ένα μουσουλμάνο σαν αυτόν τον χριστιανό να του φιλήσω και τα πόδια**».

Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΑ ΤΟΥ ΑΙΤΩΛΟΥ

Του Γ. Δ. Μεταλληνού, κοσμήτορα της Θεολ. Σχολής του Παν. Αθηνών.

Ο Κοσμάς ο Αιτωλός, μοναχός, υπήρξε διδάσκαλος και φωπιστής του Γένους, εθνομάρτυρας και άγιος της Εκκλησίας. Καμιά προσωπικότητα των χρόνων της δουλείας δεν έχει απασχολήσει τόσο πολύ την επιστήμη, τη λογοτεχνία και τη θεολογία, όσο ο Πατροκοσμάς, όπως επικράτησε να ονομάζεται από τα πλατιά λαϊκά στρώματα. Ανήκει στις φωπισμένες μορφές, που προετοίμασαν το Γένος για την παλιγγενεσία του. Η εμφάνιση του συνέπεσε με μια κρισιμότερη περίοδο της ιστορίας του δούλου Γένους. Τον 18ο αιώνα συντελείται η ανασυγκρότηση του ελληνισμού σε όλους τους τομείς. Μέσα στο προστατευτικό πλαίσιο της εθναρχούσας Εκκλησίας διατήρησε την ακεραιότητα του και μπόρεσε να επιβιώσει στους ιδιαίτερα δύσκολους 16ο και 17ο αιώνες.

Βιογραφικά

Γεννήθηκε το 1714 στο Μέγα Δένδρο (κατ' άλλους στον Ταξιάρχη), της επαρχίας Αποκούρου της Αιτωλίας. Το Μέγα Δένδρο δέχεται ως τόπο καταγωγής του ο πρώτος βιογράφος και σύγχρονος του Νικόδημος ο Αγιορείτης. Έμαθε τα πρώτα γράμματα στο ιεροδιδασκαλείο του Λύτσικα στη Σιγδίτσα της Παρνασσίδος και στη μονή Αγίας Παρασκευής στα Βραγγιανά των Αγράφων. Δίδαξε ως «υποδιδάσκαλος» στη Λομποπνά Ναυπακτίας και σε άλλα χωριά. Επιθυμώντας να λάβει μιαν ανώτερη παιδεία πήγε στην Αθωνιάδα Σχολή (μονή Βατοπεδίου) γύρω στο 1750, όπου είχε δασκάλους τον Παν. Παλαμά, τον Ευγένιο Βούλγαρη και τον Νικ. Τζαρτζούλη.

Στο Άγιο Όρος επιδόθηκε στην άσκηση και τη μελέτη της Αγίας Γραφής και των εκκλησιαστικών Πατέρων. «Μελετώντας το άγιον και ιερόν Εύαγγέλιον -έλεγε στο κήρυγμα του- εύρον μέσα πολλά και διάφορα νοήματα, τα οποία είναι όλα μαργαριτάρια, διαμάντια, θησαυρός, πλούτος, χαρά, ευφροσύνη, ζωή αιώνιος». Μολονότι το περιεχόμενο της παιδείας του δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια, από το κήρυγμα του συνάγεται ότι είχε μια βαθιά εκκλησιαστική γνώση και μια επαρκή γενικότερη «θύραθεν» παιδεία. Γνώριζε καλά Ελληνικά, έμαθε ξένες γλώσσες («Εβραϊκά, Τουρκικά, Φράγκικα») και δείχνει κάποια άνεση στη χρήση και της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Άλλωστε, και μετά τη φοίτηση του στην Αθωνιάδα, ως μοναχός μπορούσε να συνεχίσει την κατάρτιση του «κατ' ιδίαν» («... έφθειρα την ζώην μου εις την σπουδήν σαράντα πενήντα χρόνους... τα βάθη της σοφίας ήρεύνησα» -θα ομολογήσει). Το 1759 έγινε μοναχός στη μονή Φιλόθεου. Τότε άλλαξε το κοσμικό του όνομα Κώνστας με το μοναχικό Κοσμάς.

Στον χώρο της μετανοίας του φλεγόταν από τον πόθο να βοηθήσει το υπόδουλο Γένος,

συμβάλλοντας στον κατά Θεόν φωτισμό του. «Ακούοντας και εγώ, αδελφοί μου -θα πει αργότερα- τούτον τον γλυκύτατον λόγον, όπου λέγει ο Χριστός μας, να φροντίζωμεν και δια τους αδελφούς μας, μ' έτρωγεν εκείνος ο λόγος μέσα εις την καρδίαν τόσους χρόνους, ωσάν το σκουλήκι, όπου τρώγει το ξύλον... Όταν άφησα την Ιδικήν μου προκοπήν, το ιδικόν μου καλόν, και εβγήκα να περιπατώ από τόπον εις τόπον και διδάσκω τους αδελφούς μου». Και αλλού θα συμπληρώσει: «Επειδή το Γένος μας έπεσεν εις αμάθειαν, είπα: Ας χάση ο Χριστός εμένα, ένα πρόβατον, και ας κερδίση τα άλλα. Τσως η ευσπλαγγία του Θεού και η ευχή σας σώση και εμένα».

Στα τέλη του 1760, πιθανότατα, πήγε στην Κωνσταντινούπολη και έλαβε άδεια και ευλογία του οικουμενικού πατριάρχη Σωφρονίου Β', για να αρχίσει το ιεραποστολικό του έργο, το οποίο συνέχισε για μια περίπου εικοσαετία και το επισφράγισε με το μαρτύριο του.

Ο Κοσμάς πραγματοποίησε τέσσερεις ή κατ' άλλους τρεις περιοδείες, σε όλο τον ελλαδικό χώρο. Οι πορείες του δεν μπορούν να οριστούν με ακρίβεια. Διάφορες «ενθυμήσεις» εκκλησιαστικών βιβλίων, τοπικές παραδόσεις και οι επιστολές του βεβαιώνουν ότι περιόδευσε τα μέρη της Κωνσταντινούπολης, τη Θράκη, το Άγιο Όρος, τη Στερεά Ελλάδα, την Αχαΐα, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, την Ήπειρο, τα νησιά του Αιγαίου και Ιονίου, τμήμα της Σερβίας και τη Βόρειο Ήπειρο, όπου υπήρχε ελληνικό στοιχείο. Κήρυττε σε πόλεις και χωριά, σε ορεινές και απομονωμένες περιοχές, αφηφώντας μόχθο και κινδύνους. Παρά την ηλιότητα και πατρικότητα του κηρύγματος του, που έβρισκε μεγάλη λαϊκή ανταπόκριση, δεν έλειψαν οι αντιδράσεις. Τους πλουσίους και κάθε είδους δυνατούς προκαλούσε ο λόγος του να δώσουν «το άδικον οπίσω»: πολλούς από τους κοτζαμπάσηδες ο λόγος του για δικαιοσύνη- τους Ενετούς και το επτανησιακό αρχοντολόι η ρωμαϊκή παράδοση, που αυτός εκπροσωπούσε· και τέλος τους Εβραίους η μεταφορά, με ενέργειες του, του παζαριού από την Κυριακή στο Σάββατο και οι λαϊκές αντιεβραϊκές παραδόσεις, που χρησιμοποιούσε. Η επιβουλή των Εβραίων εναντίον του έγινε ο μεγαλύτερος κίνδυνος του: «Να τον παρακαλέσετε (τον Χριστό) -έλεγε- να με φυλάγη από τις παγίδες του Διαβόλου και μάλιστα των Εβραίων, όπου εξοδιάζουν χιλιάδες πουργιά δια να με θανατώσουν». Στις 2 Μαρτίου 1779 έγραφε στον λόγιο αδελφό του Χρύσανθο: «Δέκα χιλιάδες Χριστιανοί με αγαπάσι και ένας με μισεί. Χίλιοι Τούρκοι με αγαπάσι και ένας όχι τόσον. Χιλιάδες Εβραίοι θέλουν τον θάνατον μου και ένας όχι». Οι Εβραίοι τον συκοφάντησαν ότι δήθεν ήταν όργανο της Ρωσίας και υποκινούσε επανάσταση. Ενώ κήρυσσε στο χωριό Κολικόντασι του Βερατίου, συνελήφθη με εντολή του Κουρτ πασά, στις 23 Αυγούστου 1779, και την επομένη κρεμάστηκε από δέντρο στις όχθες του ποταμού Άψος, χωρίς καμιά δίκη και καταδικαστική απόφαση. Το σώμα του γυμνώθηκε και ρίχτηκε στον ποταμό, απ' όπου το ανέσυρε ύστερα από τρεις μέρες ο εφημέριος του χωριού και το έθαψε στον ναό του.

Η δράση

Ο Κοσμάς επέλεξε τον αποστολικό τρόπο δράσης, υπακούοντας σε εντολές και ευρύτερο σχέδιο του οικουμενικού πατριαρχείου. Η έναρξη ιεραποστολικής δράσης σχεδόν ταυτόχρονα με τον Κοσμά και από τον λόγιο ιεροκήρυκα του πατριαρχείου Δωρόθεο Βουλησμά ενισχύει αυτή την εκδοχή. Οι περιοδείες του Πατροκοσμά αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της λαϊκής ενότητας μέσα στην εκκλησιαστική παράδοση, που ήταν και εθνική. Πρωταρχικός στόχος του ήταν η ανάσχεση των εξισλαμισμών, που είχαν πυκνωθεί τον 18ο αιώνα. Το κήρυγμα του Πατροκοσμά μπόρεσε να βρει απήχηση και συνεπώς να έχει και διάρκεια, γιατί ο Κοσμάς μπορούσε να μιλεί με τρόπο κατανοητό στον λαό, αντίθετα με άλλους λογίους ιεροκήρυκες της εποχής του. Ο λόγος του φανερώνει το λαϊκό φρόνημα του. Χρησιμοποίησε τον γλωσσικό κώδικα επικοινωνίας των λαϊκών στρωμάτων, για να μπορεί να βρει απήχηση ο λόγος του. Διάνθιζε το κήρυγμα του με ελεύθερη απόδοση αγιογραφικών και πατερικών χωρίων, με τα οποία ο λαός ήταν εξοικειωμένος στη λειτουργική ζωή του. Ο «δημοτικισμός» όμως του Πατροκοσμά δεν ήταν τεχνητός, αλλά φυσικός και αβίαστος. Δεν επεδίωκε, άλλωστε, τον εντυπωσιασμό του λαού, αλλά την πνευματική προκοπή του. Στην απλουστευμένη μορφή του λόγου του σώζεται ατόφιος ο ελληνικός γλωσσικός πλούτος, μέσα σε μια φυσική και ανεπιτήδευτη ρητορικότητα, που παρουσιάζει σε πολλά σημεία σπάνια λογοτεχνική δύναμη. Ο Πατροκοσμάς δεν κατέχεται από κάποιο γλωσσικό μονισμό. Γνωρίζει την ελληνική γλώσσα σ' όλη τη διαχρονία της. Γι' αυτό χρησιμοποιεί με άνεση διάφορες γλωσσικές μορφές, ανάλογα με τις περιστάσεις. Αρκεί να παραβάει κανείς τη γλώσσα του κηρύγματος του με εκείνη της αλληλογραφίας του.

Η αγάπη του Κοσμά για τον λαό φανερώνεται συχνά στο κήρυγμα του. «Χρέος έχουν εκείνοι, όπου σπουδάζουν -σημειώνει- να μη τρέχουν εις αρχοντικά και αυλάς μεγάλων και να ματαιώνωσι (να

χαραμίζουν) τη σπουδή τους, δια να αποκτήσουν πλούτον και αξίωμα, αλλά να διδάσκωσι μάλιστα τον κοινόν λαόν, όπου ζώσι με πολλήν απαιδευσίαν και βαρβαρότητα». Πρότυπα του σε αυτό το πλησίασμα του λαού, που επιχείρησε, είχε ασφαλώς τον Φραγκίσκο Σκούφο (1644-1697), τον Ηλία Μηνιάτη (1669-1714) και τον Βικέντιο Δαμοδό (1700-1752). Την ίδια δε παράδοση θα ακολουθήσει και ο νεώτερος του Κοσμά Νικηφόρος Θεοτόκης (1730-1800).

Το κήρυγμα του Πατροκοσμά και η διδασκαλία του αποτυπώθηκαν στις περίφημες Διδαχές του, ο οποίες δείχνουν την πατερικότητα και παραδοσιακότητά τους. Στον λιτό και ανεπιτήδευτο λόγο του ανακεφαλαιώνεται όλη η πατερική παράδοση. Το φιλολογικό πρόβλημα των Διδαχών εξέτασε εκτεταμένα ο Ι. Μενούνος στη διατριβή του. Ο λόγος του Πατροκοσμά δεν έχει μεγάλη ποικιλία. Είναι μια βασική διδασκαλία, που ο «σκελετός» της παρέμενε βασικά ο ίδιος, με ανάλογες προσαρμογές κατά τις περιστάσεις. Το θεολογικό του σχήμα είναι: δημιουργία από τον Θεό -πτώση- σωτηρία εν Χριστώ -μέθοδος οικειώσεως της εν Χριστώ σωτηρίας (λυτρωτικά μέσα της Εκκλησίας: άσκηση -μυστήρια). Ο Ι. Μενούνος διακρίνει πέντε τύπους Διδαχών (συνολικά 26 κείμενα) του Κοσμά, των τελευταίων ετών της δράσης του. Κανένα αυτόγραφο του δεν σώζεται. Τα κηρύγματα του καταγράφονταν από ακροατές του.

Ο Κοσμάς ακολουθούσε συγκεκριμένη πορεία στο κήρυγμα του. Σε κάθε τόπο έκανε μια πρώτη ομιλία το βράδυ, γιατί η μετακίνηση του γινόταν στη διάρκεια της ημέρας. Το πρωί έκανε μια δεύτερη ομιλία. Στην πρώτη μιλούσε για τη δημιουργία και την πτώση, στη δεύτερη για τη σωτηρία. Το δεύτερο βράδυ έκανε τρίτη ομιλία με θέμα την ανάσταση και την εξάπλωση της πίστης, μέχρι τη Δευτέρα Παρουσία.

Η ευρύτερη θεματική των ομιλιών του είχε στόχο την ανταπόκριση στις άμεσες ανάγκες και στους προβληματισμούς του Γένους. Θα μπορούσαν να διακριθούν εδώ τρεις άξονες:

α) Η ορθόδοξη πίστη και παράδοση

Απέβλεπε στην αναζωπύρωση του πατερικού φρονήματος, για την επανεύρεση των υπαρκτικών θεμελιών του Γένους. ΓΓ αυτό έκανε συνεχώς έκκληση στην ορθόδοξη συνείδηση του λαού: «Έμαθα -έλεγε- πώς με την χάρη του Κυρίου μας Ιησού Χριστού και Θεού δεν είσθνε Έλληνες (δηλ. ειδωλολάτρες), δεν είσθνε ασεβείς αιρετικοί άθεοι, αλλ' είσθνε ευσεβείς ορθόδοξοι Χριστιανοί, πιστεύετε και είσθνε βαπτισμένοι εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος και είσθνε τέκνα και θυγατέρες του Χριστού μας...». Η δική του (δια)φωτιστική προσπάθεια διαφοροποιούνταν ριζικά από εκείνη των δυπκόφρονων Διαφωτιστών της εποχής και επεδίωκε να προφυλάξει τον λαό από τη σύγχυση των διαφόρων προπαγανδών, που άρδευαν κατακλυσμικά τη συνείδηση του: «Όλες οι πίστες -ήταν το κήρυγμα του Πατροκοσμά- είναι ψεύτικες, κάλπικες, όλες του Διαβόλου. Τούτο εκατάλαβα αληθινόν, θείον, ούράνιον, σωστόν, τέλειον και δια λόγου μου και δια λόγου σας, πως μόνη η πίστις των ευσεβών και ορθοδόξων Χριστιανών είναι καλή και αγία...». Το κήρυγμα του, τριαδοκεντρικό οπωσδήποτε, εστιάζεται συχνά στο πρόσωπο του Χριστού, αφού το «κινδυνευόμενον και προκείμενον» ήταν η χριστιανική (ορθόδοξη) υπόσταση του Έθνους. Ο Χριστός είναι για τον Κοσμά «ό γλυκύτατος αύθέντης και δεσπότης». Χρυσοστομικές εξάρσεις στον λόγο του είναι συχνές: «Άνίσως, αδελφοί μου, και ήταν δυνατόν να ανεβώ εις τον ούρανόν, να φωνάξω μίαν φωνήν μεγάλην, να κηρύξω εις δλον τον κόσμον πώς μόνος ό Χριστός μου είναι Υιός και Λόγος του Θεού και Θεός αληθινός και ζωή των απάντων, ήθελα να το κάμω».

Το κήρυγμα του δεν ήταν άχρωμη ηθικολογία, αλλά θεολογία, πατερικό στην ουσία του και δογματικό παρά την απλότητα του. Προέβαλλε το ορθοδοξοπατερικό ήθος μέσα από τον ρεαλισμό της εν Χριστώ σωτηρίας. Ζητούσε καθαρότητα της καρδιάς, για να μπορεί να βλαστήσει ο Θεός σπόρος (πρβλ. Λουκ, η' 5 κ.εξ.) και μετοχή στα μυστήρια της Εκκλησίας. Γι' αυτό έστηνε έναν ξύλινο σταυρό (πολλοί από αυτούς έχουν σωθει) και δίδασκε στη σκιά του, καλώντας τον λαό στα μυστήρια (ευχέλαιο, εξομολόγηση, Θεία Ευχαριστία). Από την ορθόδοξη παράδοση προχωρούσε στο ορθόδοξο ήθος, προβάλλοντας την τριάδα των αρετών: ταπείνωση, συγχωρητικότητα, αγάπη, ως θεμέλιο της εκκλησιαστικής κοινωνικότητας. Ζητούσε από τον Θεό να «φύτευση και να ρίζωση εις την καρδίαν (των ακροατών του) την ειρήνην, την αγάπην, την όμόνοιαν, την πραότητα, την θερμήν πίστιν, την όρθήν έξομολόγησιν». Οικοδομούσε, έτσι, τον σύνδεσμο ατομικότητας και κοινωνικότητας μέσα στο εκκλησιαστικό σώμα.

β) Η γνήσια παιδεία

Ο Πατροκοσμάς υπήρξε απόστολος όχι μόνο της Ορθόδοξης πίστης, αλλά και της ελληνικής παιδείας. Σ' αυτό το σημείο δεν έλειψαν οι αντιφατικές κρίσεις και ιδεολογικές ακόμη χρήσεις των λόγων του. Την παιδεία συνδύαζε με τον φωτισμό του ανθρώπου και γι' αυτό θεωρούσε αμάρτημα την αδιαφορία απέναντι της: «Αμαρτάνετε πολύ να τα αφήνετε (=τα παιδιά) αγράμματα και τυφλά, και μη μόνον φροντίζετε να τους αφήσετε πλούτη καί υποστατικά, και μετά τον θάνατο σας να τα τρών και να τα πίνουν και να σας όπισολογοῦν (κατηγοροῦν; δυσφημοῦν;). Καλύτερα να τα αφήσετε φτωχά και γραμματισμένα, παρά πλούσια και αγράμματα». Η παιδεία όμως, που αυτός συνιστά, είναι η παιδεία του Γένους, ελληνική. Δεν τον κινεί κάποιος εθνικιστικός σωβινισμός στο αίτημα αυτό, αλλά η ιστορία του Γένους. Μιλεί για την παιδεία των Πατέρων, η οποία ως γνήσια ζήτηση της αλήθειας (φιλοσοφία) ανοίγει τον δρόμο προς το Ευαγγέλιο, τον λόγο της σωτηρίας. «Ἡ Εκκλησία μας -λέγει-είναι εις την ἑλληνικὴν. Καὶ αν δὲν σπουδάσῃς τὰ Ἑλληνικά, δὲν ἠμπορεῖς νὰ καταλάβῃς ἐκεῖνα πού ομολογεῖ ἡ Εκκλησία μας». Για να περιορίσει και να εξαφανίσει από τους Έλληνες τη χρήση του βλάχικου ή αρβανίτικου γλωσσικού ιδιώματος, θα φθάσει σε σημείο να δηλώσει: «Ὅποιος χριστιανός, ἄνδρας ἢ γυναίκα, ὑπόσχεται μέσα εἰς τὸ σπίτι του νὰ μὴ κουβεντιάῃ Ἀρβανίτικα, ἀς σηκωθῆ ἐπάνω νὰ μου εἶπῃ και νὰ πάρω ὅλα του τὰ αμαρτήματα εἰς τὸν λαιμόν μου ἀπὸ τὸν καιρόν ὅπου ἐγεννήθηκε, ἕως τώρα, και νὰ βάλω ὅλους τοὺς χριστιανούς νὰ τὸν συγχωρέσουν...».

Ἡ παιδεία που δίδε ο Πατροκοσμάς ἀπέβλεπε στὴν ἀναγέννηση τοῦ Ἐθνους. Ὅπως ἔγραφε στους Παργίους, τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο που θα ἰδρῦαν, ἔπρεπε νὰ συντελέσει «εἰς τὴν διαφύλαξιν τῆς πίστεως και ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος». Ἦταν μὴ παιδεία που ἀνταποκρινόταν στὴς ἀμεσες ἀνάγκες τοῦ δούλου Γένους και διαφοροποιούνταν ριζικὰ ἀπὸ ἐκεῖνη τῶν δυτικοπλήκτων και τὰ «ἀθεὰ γράμματα» μερικῶν Διαφωπιστῶν. Τὸ αυθεντικὸ πατερικὸ φρόνημα τοῦ ἀποτυπώνουν τὰ λόγια του: «Αἱ πολλὰί Εκκλησίαι οὔτε διατηροῦν, οὔτε ἐνισχύουν τὴν πίστιν μας, ὅσον και ὅπως πρέπει, εἴν οι εἰς Θεόν πιστεύοντες δὲν εἰναι φωτισμένοι ὑπὸ τῶν παλαιῶν και νέων Γραφῶν. Ἡ πίστις μας δὲν ἐστερεώθη ἀπὸ ἀμαθεῖς Ἀγίους, ἀλλὰ ἀπὸ σοφούς και πεπαιδευμένους, οἵπνες και τὰς ἀγίας Γραφὰς ἀκριβῶς μας ἐξήγησαν και δια θεοπνεῦστων λόγων ἀρκούντως μας ἐφώτισαν...». Πάνω σε παρόμοιες θέσεις τοῦ Πατροκοσμά, φαίνεται, στηρίχθηκε ἡ ἀποψη ὅτι γκρέμισε στὴ Χειμάρρα ἐκκλησίες, για νὰ γίνου σχολεῖα. Δὲν εἰναι ὁμως ἀπίθανο, ἐρειπωμένες και εγκαταλελειμμένες ἐκκλησίες νὰ ὀριζε νὰ τις μετατρέψου σε σχολεῖα. Τὸ σχολεῖο ὁμως τοῦ Κοσμά ἦταν προέκταση τῆς Εκκλησίας: «Ἀπὸ τὸ σχολεῖο μανθάνομεν, τὸ κατὰ δύναμιν, τί εἰναι Θεός, τί εἰναι ἡ Ἀγία Τριάς, τί εἰναι ἄγγελοι, τί εἰναι ἀρχάγγελοι, τί εἰναι δαίμονες, τί εἰναι παράδεισος, τί εἰναι κόλασις, τί εἰναι αμαρτία, ἀρετὴ. Ἀπὸ τὸ σχολεῖον μανθάνομεν πὴ εἰναι Ἀγία Κοινωνία, πὴ εἰναι Βάπτισμα, πὴ εἰναι τὸ ἅγιον Εὐχέλαιον, ὁ τίμιος γάμος, πὴ εἰναι ψυχὴ, πὴ εἰναι κορμί, τὰ πάντα ἀπὸ τὸ σχολεῖον τὰ μανθάνομεν». Ἐβλεπε, συνεπῶς, τὸ σχολεῖο ὡς νὰ ὀ τῆς ἀληθινῆς γνώσης και θεοκεντρικῆς παιδείας. Ὁ διαφωτισμός τοῦ Πατροκοσμά ἦταν ὀρθοδοξοκεντρικός. Τὸ παιδευτικὸ τοῦ πρότυπο ἦταν ὁ Θεάνθρωπος, ὄχι ὁ κατὰ κόσμον σοφός, ἀλλ' ὁ θεούμενος. Πλήρης ἡ ταύπιση τοῦ με τοὺς συγχρόνους τοῦ Κολουβάδες. Ὡς φωπιστής τοῦ Γένους δὲν μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ δίπλα στους δυτικόφρονες, ἀλλὰ δίπλα στὸν Βούλγαρι και τὸν Νικόδημο τὸν Ἀγιορείτη. Ὁ ζήλος τοῦ για τὴν παιδεία τῶν ὀμοεθνῶν τοῦ φαίνεται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἔργα του. Στὸν ἀδελφὸ τοῦ Χρῦσανθο ἔγραφε (1779) ὅτι ἰδρῦσε 10 ἑλληνικά σχολεῖα και 200 για τὰ κοινὰ γράμματα (δημοτικά), στὴς 30 ἐπαρχίες που εἶχε ἐπισκεφθεῖ.

γ) Ορθόδοξη κοινωνικότητα

Ὁ Πατροκοσμάς ἀπέβλεπε με τὸ κήρυγμα τοῦ νὰ σώσει και τὰ υπαρκτικά θεμέλια τοῦ Γένους στὴς διαστάσεις τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνικότητας. Ἀποσκοποῦσε ὄχι μόνον στὴν ἀναγέννηση τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, ἀλλὰ και σύνολης τῆς κοινωνίας. Τὴν κοινωνικότητα ἔβλεπε ὡς ὀριζόντια θρησκευτικότητα. Κήρυττε ἰσότητα και ἀδελφότητα ὀλων τῶν ἀνθρώπων («ἀπὸ ἕνα ἄνδρα και μίαν γυναίκα ἐγεννήθημεν και ὀλοι εἴμεθα ἀδελφοί»). Δὲν παρέλειπε ὁμως νὰ συμπληρώνει: «Ὅλοι εἴμεθα ἀδελφοί, μόνον ἡ πίστις μας χωρίζει», δείχνοντας τὴν πατερικὴ και ἐδῶ θεμελίωση τοῦ. Ἡ υπερφυλετικὴ παναδελφοσύνη τῶν ἀνθρώπων ἀπέρρεε ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ οἰκουμενικότητα τοῦ φρονήματος τοῦ, που θεμελιωνόταν ὄχι στὸ ὀμαιμο, ἀλλὰ στὸ ὀμόπιστο, στὸ ὀμόδοξο. Παράλληλα ὁμως κήρυττε τὴν ἰσότητα ἀνδρῶν και γυναικῶν και τὴν ἰερότητα τοῦ γάμου, μέσα ὁμως στὴ λειτουργικὴ ἰδιαιτερότητα τῶν φύλων και τῆς ἀποστολῆς τοὺς στὸ κοινωνικὸ σώμα (ἠθέλε τὸν ἄνδρα «ὡσάν βασιλέα» στὴν ὀικογένεια και τὴν γυναίκα «ὡσάν βεζίρη»). Συνιστοῦσε τὴν πρακτικὴ δικαιοσύνη, τὴν ἀποφυγὴ «τῆς ἀρπαγῆς και ἀδικίας» και νὰ δίνεται «τὸ ἀδικὸν ὀπίσω», σ' ὀποἴον και ἀν εἶχε γίνεἰ ἡ ἀδικία («... ὀσοι ἀδικήσατε Χριστιανούς, ἢ Ἐβραίους, ἢ Τούρκους»).

Ιδιαίτερα εντυπωσιάζει το γεγονός ότι ο Πατροκοσμάς έδειχνε σημαντικό ενδιαφέρον για τη συλλογική -κοινωνική συμπεριφορά και οργάνωση, για κοινή-κοινοτική ύπαρξη και σύμπραξη: «Άμή τί είναι ή πλερωμή μου; Να καθίσετε από πέντε-δέκα να συνομιλήσετε αυτά τα θεία νοήματα, να τα βάλετε μέσα εις την καρδίαν σας, δια να σας προξενήσουν την ζωήν την αιώνιον». Σε κάθε τόπο, που επισκεπτόταν, συνιστούσε στη συσσωμάτωση σε αδελφότητα, για τη συλλογική δραστηριοποίηση της κοινωνικής ομάδας, στα όρια όμως μιας κοινής και εθνωφελούς στοχοθεσίας. Οριζε εκλογή των υπευθύνων με βάση δημοκρατική («με τη γνώμη όλων των χριστιανών»). Σύμφωνα με μαρτυρία του προβλεπτή της Λευκάδας, που είχε πάρει από τον κατάσκοπο του αγίου, άρχοντα Μαμωνά, ο Πατροκοσμάς απέτρεπε τους κατοίκους της Πρέβεζας να εκκλησιάζονται στις ενορίες εκείνες που δεν είχαν συσσωματωθεί σε αδελφότητα. Είναι φανερό ότι το κοινοβιακό πρότυπο του Αγιορείτη μοναχού Πατροκοσμά μεταφυτευόταν στις κοσμικές ενορίες και κοινότητες.

Την κοινωνική ενότητα στήριζε στον αλληλοσεβασμό «αρχόντων και αρχομένων». Προέτρεπε τους πιστούς να τιμούν τους ιερείς παραπάνω από τους βασιλείς και τους αγγέλους, αλλά και τους προεστούς και τους γεροντότερους, χωρίς «να καταφρονούν κανένα... ότι ο Θεός όμοια μας έχει όλους». Τις ρωμαίικες-ορθόδοξες ρίζες της κοινωνικής του θεωρίας αποκαλύπτει η θέση του για τους προεστούς: «Ό,τι χρεία τύχη της χώρας, τους προεστούς γυρεύουν και σεις κοιμάσθε ξέγνοιαστοι...». Στη συνάφεια αυτή έχει σημασία η τοποθέτηση του Πατροκοσμά απέναντι στον κατακτητή. Συνιστά στον λαό νομιμοφροσύνη, αλλ' όχι δουλικότητα: «Περιπατώ -γράφει σε κάποιον κατή-και διδάσκω τους Χριστιανούς να φυλάγουσι τας εντολάς του Θεού και να πείθωνται (υπακούουν) εις τας κατά Θεόν βασιλικάς προσταγάς» (Πράξ. ε' 29). Συνιστούσε υπακοή σε όσα «δεν ανπιστέκονται στο Ευαγγέλιο».

Στη θέση του απέναντι στους Τούρκους μένει πιστός στη χαραγμένη ήδη από τον πατριάρχη Γεννάδιο Β' τον Σχολάριο τακτική. Βραχυπρόθεσμη συνεργασία και κατευνασμός του «θηρίου» και πρόκριση του Τούρκου, ως λιγότερο επικίνδυνου για την «ψυχή», από τον Φράγκο: «Και διατί δεν έφευγεν ο Θεός άλλον βασιλέα, που ήταν τόσα ρηγάτα εδώ κοντά να τους το δώση, μόνον ήφερε τον Τούρκον μέσαθε από την Κόκκινην Μηλιά και του το έχάρισεν; Ήξευεν ο Θεός, πως τα άλλα ρηγάτα μας βλέπουν εις την πίσιν, και ο Τούρκος δεν μας βλέπτει. Άσπρα (χρήματα) δώσ' του καί καρβαλλίκευσέ τον από το κεφάλι...». Έδινε έτσι μίαν απάντηση στους δυτικόφρονες ενωπικούς. Δεν δίσταζε όμως, όταν έπρεπε, να αποκαλύπτει τους εχθρούς της πίστεως και του Γένους: «Ο αντίχριστος ο ένας είναι ο Πάπας και ο έτερος είναι αυτός, που είναι εις το κεφάλι μας. Χωρίς να είπω το όνομα του, το καταλαβαίνετε...».

Ο οραματισμός

Η μεγαλόπνοη δράση του Πατροκοσμά δέχθηκε πολλές ερμηνείες, αναζητήθηκαν διάφορες σκοπιμότητες και επισημάνθηκαν ανάλογοι στόχοι. Θεωρήθηκε «εθνικιστής», «κοινωνικός επαναστάτης», «δημοτικιστής» κ.ά. Οι τοποθετήσεις όμως αυτές μάλλον τον αδικούν, διότι είναι ευδιάκριτη η πατερικότητά του. Ο άγιος Κοσμάς ανήκε ολόκληρος στην ορθόδοξη πατερική παράδοση, είχε ευρύ πατερικό πνεύμα και οι στόχοι και τα μέσα του καθορίζονταν από τη ζωή και πράξη της Εκκλησίας. Απέβλεπε στον αναβαπτισμό του Έθνους στην πατερική παράδοση, όπως αυτή σώζεται στην πραγματικότητα της Εκκλησίας. Οραματιζόταν μια ελληνική κοινωνία «κατοικία του Θεού, κατοικία των αγγέλων». Τίποτε λιγότερο, δηλαδή, ή περισσότερο από ό,τι ο ιερός Χρυσόστομος, όταν έλεγε: «γην ούρανόν ποιήσωμεν». Το κήρυγμα του, προϋποθέτοντας την ακαταστασία των καιρών, οδηγούσε σε μια χριστοκεντρική κοινωνία, σε μια αταξική αδελφοποιία, μέσα στην ελευθερία και τη δικαιοσύνη: «Να ζήσουν (οι άνθρωποι) -έλεγε-και εδώ καλά, ειρηνικά και αγαπημένα, και μετά να πηγαίνουν εις τον παράδεισον να χαίρωνται πάντοτε». Έξω από κάθε ουτοπία, κινούνταν στον πνευματοκρατικό ρεαλισμό της Ορθοδοξίας, στα όρια του -υπαρκτού Χριστιανισμού», όπως σώζεται στη μοναστική αδελφότητα-ενορία. Αδιανόητη ήταν γι' αυτόν μια Ελλάδα χωρίς Χριστό, χωρίς Ορθοδοξία. Η φιλοπατρία του διεπτόταν από τη διπολικότητα πρόσκαιρου - αιωνίου, με έμφαση βέβαια στο δεύτερο:

α) «Η πατρίδα μου η ψεύτικη, η γήινη και ματαία, είναι από του Αγίου Άρτης και από την έπαρχίαν Απόκουρον». Αλλά συμπλήρωνε:

β) «Ήμεϊς, Χριστιανοί μου, δεν έχομεν εδώ πατρίδα (Εβρ. ιγ' 14). Δια τούτο και ό Θεός μας έβαλε τον νουν εις το επάνω μέρος, δια να στοχαζώμασθε πάντοτε την ούρανιον βασιλείαν, την αληθινήν πατρίδα μας».

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο πρέπει να ιδωθεί και η εθνική του προσδοκία, η οποία δεν πρέπει να χωριστεί από τη ρωμαίικη οικουμενικότητα, που, όπως στους Κολυβάδες, σωζόταν και στον

Πατροκοσμά. Μιλούσε για το ρωμαίικο («αυτό μια μέρα θα γίνη ρωμαίικο»). Η ανάσταση του Γένους προσανατολιζόταν στην Πόλη και την Ελληνορθόδοξη αυτοκρατορία της Ρωμανίας. Αυτή την αποκατάσταση του Γένους υπαινίσσονταν και οι σπουδαίες προφητείες του. Με υπονοούμενα και συμβολικές φράσεις, εξάλλου, προσπαθούσε να εμπνεύσει στις ψυχές των υποδούλων τον πόθο της παλιγγενεσίας και να συντηρήσει την ελπίδα για την έλευση του «ποθούμενου». Και ως μόνο μέσο γι' αυτή την ενδυνάμωση της συλλογικής συνείδησης θεωρούσε την εμμονή στην πίστη: «Το κορμί σας ας το καύσουν, ας το τηγανίσουν· τα πράγματα σας ας τα πάρουν, μη σας μέλλει. Δώσατε τα. Δεν είναι δικά σας. Ψυχή και Χριστός σας χρειάζονται. Αυτά τα δύο όλος ο κόσμος να πέση δεν ημπορεί να σας τα πάρη, εκτός και τα δώσετε με το θέλημα σας. Αυτά τα δύο να τα φυλάττετε, να μη τα χάσετε». Μετά τις αποτυχίες των ρωσοτουρκικών συγκρούσεων (1774 κ.ε.) πρέπει να συνειδητοποιήσει ο Κοσμάς την ανάγκη της εσωτερικής σποράς μέσα στη λαϊκή ψυχή, ώστε να βρει μόνη της τον δρόμο της ελευθερίας, με την αναζωπύρωση της αυτοσυνειδησίας της.

Η απήχηση

Το κήρυγμα του Πατροκοσμά είχε τεράστια απήχηση στον λαό. Σε κάθε τόπο, που επισκεπτόταν, προκαλούσε σεισμό στις συνειδήσεις, συνοδευόμενο από μετάνοια. Εχθροί συμφιλιώνονταν, κλέπτες επέστρεφαν τα κλοπιμαία, ληστές μεταβάλλονταν, πλούσιες γυναίκες πρόσφεραν τα χρυσάφια τους για έργα φιλανθρωπίας κ.λπ. Κατά τον βιογράφο του Νικόδημο μοίρασε συνολικά «υπέρ τα πεντακόσιας χιλιάδας σταυρούδια». Τις ομιλίες του παρακολουθούσαν χιλιάδες (τουλάχιστον 6.000 ήταν οι ακροατές του στο χωριό Μαύρο Μανδήλι κοντά στην Πρέβεζα κατά τον κατάσκοπο του Μαμωνά). Ακόμη και σήμερα όλη η βορειοδυτική Ελλάδα διατηρεί τη μνήμη της παρουσίας του. Σε πολλά μέρη της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας, των Αγράφων και της Στερεάς άρχιζε η επανάσταση με το δίστιχο: «Βοήθα μας, άγιε Γιώργη, και συ άγιε Κοσμά / να πάρουμε την Πόλη και την Αγιά-Σοφιά». Ιδιαίτερη εκτίμηση έτρεφε για τον άγιο ο διαβόητος Αλή πασάς των Ιωαννίνων, του οποίου το μέλλον είχε προφητεύσει ο Κοσμάς. Γι' αυτό και ανήγειρε μεγαλοπρεπή ναό στον τόπο της ταφής του αγίου. Διέταξε ακόμη να κατασκευάσουν αργυρά θήκη για την κάρα του, την οποία πολλές φορές έφερε στα Γιάννινα, για να την προσκυνήσει. Όταν κάποιος τον χλεύασαν για την πράξη του αυτή, απάντησε με οργή: «Φέρετε μου ένα μουσουλμάνο σαν κι αυτόν τον Χριστιανό και να του φιλήσω και τα πόδια».

Ο Πατροκοσμάς είχε και το χάρισμα της θαυματουργίας, ευρύτατα γνωστό στον λαό, που είχε, έτσι, τη βεβαίωση του αγιοπνευματικού φωτισμού του. Δείγματα της αγιότητας του ήταν και οι προφητείες του, πολλές από τις οποίες βρήκαν την πραγμάτωση τους. Έλεγε λ.χ. «το ποθούμενο θα γίνη στην τρίτη γενεά. Θα τδ δουν τα εγγόνια σας». Πράγματι, η γενεά του 1821 ήταν η τρίτη από την εποχή του Κοσμά. «Πότε θαρθή το ποθούμενο;» -τον ρώτησαν στα Τσαραπλανά της Ηπείρου. «Όταν ενωθούν αυτά», απάντησε, δείχνοντας δύο μικρά δένδρα, τα οποία πράγματι μεγάλωσαν και ενώθηκαν το 1912. Ο λαός τον τιμούσε γι' αυτό ως άγιο ήδη πριν από το μαρτύριο του, μετά το οποίο του αποδίδονταν τιμές μάρτυρα της πίστεως. Αυτή την πράξη έλαβε υπ' όψιν το οικουμενικό πατριαρχείο, το οποίο με πράξη του τον κατέταξε μεταξύ των αγίων της Εκκλησίας, στις 20 Απριλίου 1961, υπογραμμίζοντας, ότι «άπασαν την πατρώαν γήν διέδραμε, κηρύττων ιεραποστολικώς τον λόγον του θεού, σχολεία πολλαχού ιδρύων, ασθενούντας θεραπεύων, την άγιαν αυτού έκκλησίαν κρατώνων, τύπον δ' εαυτόν ταπεινώσεως, άυταπαρνήσεως, αρετής και εγκράτειας άναδείξας, έως ου και τον μαρτυρικόν ύπέμεινε θάνατον». Η μνήμη του τιμάται στις 24 Αυγούστου, μέρα του μαρτυρίου του.

Ο άγιος Κοσμάς ονομάστηκε «ο μεγαλύτερος μετά την άλωση Έλληνας» και πατέρας του νεοελληνικού Έθνους. Ίσως θα πρέπει να προστεθεί ότι υπήρξε πρότυπο νεοελληνικού ήθους και αναστηλωτής του αυθεντικού ελληνορθόδοξου ιδεώδους.

